

VII. Michel Foucault

Michel Foucault (1926-1984) začíná akademickou kariéru výukou na univerzitě v Lille v roce 1953. Delší dobu pobývá v zahraničí v rámci center pro francouzskou kulturu - stráví několik let ve Švédsku a Polsku. V roce 1960 se vrací do Francie a získává místo na univerzitě v Clermont-Ferrand, v následujícím roce obhájí dizertační práci *Šílenství a nerozum. Dějiny šílenství v klasickém období*. V roce 1966 vychází F. klíčové dílo *Slova a věci*, které má velký úspěch a osloví širokou veřejnost. Kniha se stává bestsellerem a je představena dokonce v televizním programu „Četba pro všechny“. Zůstává otázkou, do jaké míry se jednalo o módní záležitost a kolik skutečných čtenářů kniha našla vzhledem k tomu, že text je velmi náročný. Mezi léty 1965-68 působí F. opět v zahraničí, na univerzitě v Tunisu. V roce 1968 se vrací do Francie a je pověřen vedením katedry filozofie na nově zřízené experimentální univerzitě ve Vincennes. Od roku 1970 působí na Collège de France a začíná se politicky angažovat, například v hnutí za lepší podmínky ve vězeňských zařízeních (GIP), pravidelně hostuje na univerzitách v USA až do své smrti v roce 1984.

F. se již od dob svých studií věnoval **interdisciplinárně** zaměřenému výzkumu, měl za sebou důkladné studium psychologie i historie. Jeho knihy nejsou čistě filozoficky zaměřené, jedná se z velké části o dějiny lékařství a sociálních věd. Podobně jako v případě jiných myslitelů strukturalistického zaměření i F. se výrazně vymezil vůči vlivu a způsobu myšlení Jeana-Paula Sartra. F. odmítal Sartrův důraz na subjekt (mluví o transcendentálním narcismu), odmítal i Sartrův politický postoj. Na vývoj F. myšlení měli pozitivní vliv zejména G. Canguilhem (představitel francouzské tradice filozofie a dějin vědy). Canguilhem nejenom osobně pomohl F. prosadit se ve francouzském akademickém světě, ovlivnil jej i svými pracemi z oblasti dějin biologie. Canguilhemův důraz na diskontinuitu v dějinách vědy (rozpracovaný pod vlivem myšlení Gastona Bachelarda) byl zásadním podnětem při formování F. přístupu. Důležitý byl i vliv strukturalistické lingvistiky a psychologie (Saussure, Lacan), případně i působení Dumézilových komparatistických studií. Je třeba zmínit i roli moderní literatury ve F. myšlení (G. Bataille, M. Blanchot a R. Roussel). Posledně zmiňovanému spisovateli věnoval F. celou studii (1963) a upozornil tak francouzské prostředí na jeho dílo. F. texty věnované literatuře nemají charakter obvyklých literárně-vědných výkladů. F. spíše rozvíjí studované literární texty originálním způsobem, který se odpoutává od interpretovaného textu. F. se zabývá zejména formulací mezní zkušenosti, tak jak se objevuje například v díle R. Roussela a v jeho důrazu na destruktivní potenciál jazyka. Rousselovy hry se slovy (například v dílech *Locus Solus* a *Dojmy z Afriky*) fungují jako soustavné popírání přítomnosti věcí, které mají daná slova označovat. Například kniha *Dojmy z Afriky* je založena na rozdílu znělosti slov billard (kulečník) a pillard (loupežník). Roussel vytvořil dvě věty, které rozehrávají významové rozdíly použitých slov, ačkoliv se liší pouhou záměnou p a b. Poté autor sestavil román tak, aby první větou začínal a druhou končil. V Rousselově literární tvorbě se objevuje rozestup mezi jazykem a reprezentací, jazyk se odštěpuje sám od sebe a dává vzniknout prázdnotě. Uvidíme později, že problém reprezentace je rovněž jedním z klíčových problémů F. práce *Slova a věci*.

„Archeologické“ období

V celém svém díle se F. zabývá studiem humanitních věd a klade si otázku, do jaké míry jsou univerzální vědecké pravdy o lidské přirozenosti vyjádřením etických a politických závazků dané konkrétní společnosti. F. „kritická filozofie“ se snaží ukázat, že tato univerzální tvrzení jsou výsledkem náhodných historických sil a nejsou tedy vědecky podloženými pravdami. Ve F. díle můžeme sledovat několik období, sám však upozorňuje na fakt, že jeho knihy je třeba číst napříč chronologií. Nejedná se o postupnou revizi teorií směrem k větší přesnosti, spíše o

jiný úhel pohledu. Chápejme z tohoto důvodu následující rozdělení spíše jako didaktickou pomůcku.

První období F. myšlení můžeme charakterizovat jako „archeologické“, nazvané podle ústřední metody, kterou F. rozvíjí ve svých analýzách historicko-filozofického rázu. Do archeologického období můžeme zařadit díla napsaná do konce 60. let: po *Dějínách šílenství*, *Zrození kliniky* a *Slovech a věcech* archeologické období F. uzavřel metodologickým pojednáním *Archeologie vědění*. Archeologická metoda studuje systémy myšlení a vědění (epistémy, případně diskurzivní formace) a sleduje, jak jsou řízeny pravidly, která se pohybují mimo rámec vědomí individuálních subjektů. Epistémy určují systém možných konceptuálních schémat, která vymezují myšlení konkrétního období.

V *Dějínách šílenství* (1961, česky zkrácená verze *Dějiny šílenství v době osvícenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*, 1993) se F. zabývá formováním moderního pojmu „mentální nemoci“ v Evropě. V tradičně pojatých dějinách psychiatrie je lékařský přístup k šílenství (Pinelovy reformy ve Francii a působení bratrů Tukových v Anglii) považován za osvícené osvobození šílených osob z brutálního přístupu předchozích staletí. Podle F. však tato změna v chápání šílenství – jako pouhé nemoci – nemůže být považována za průkazné vylepšení předchozích přístupů, například v porovnání s renesančním přístupem, který považoval šílence za někoho, kdo je v kontaktu s tajemnými kosmickými silami. F. zdůrazňuje, že moderní lékařský přístup k šílenství (ačkoliv se dovolává vědecké neutrality), je naopak kontrolním společenským mechanismem, který koriguje přesahy konvenční společenské morálky: „Útulek pozitivistického věku, za jehož vybudování je oslavován Pinel, není svobodná oblast pozorování, diagnostiky a léčby; je to soudní prostor, kde se obžalovává, soudí a odsuzuje. /.../ Útulek šílenství trestá, i když venku je nevinné. Ocitlo se nadlouho – v každém případě až do našich dnů – ve vězení morálky.“

Ve *Zrození kliniky* (1963) se opět setkáváme s dějinami moderní klinické medicíny, zde ovšem není F. kritický přístup tak vyhraněný vzhledem k tomu, že objevy moderní medicíny jsou méně diskutabilní než psychiatrický přístup kritizovaný v *Dějínách šílenství*.

Archeologickou metodu F. rozvíjí především ve svém nejznámějším díle *Slova a věci* (1966), podtitul knihy zní *Archeologie humanitních věd*. Podobně jako v předchozích dílech, ve *Slovech a věcech* se F. věnuje studiu systémů myšlení a vědění, snaží se odhalit konfigurace, které určovaly poznání daného období, tzv. **epistémy** (dále charakterizované jako historické apriori daného vědění). Historické a priori označuje soubor pravidel, která určují, pro všechny diskurzy daného období, formování jejich objektů, dále definici pojmů, vytváření metod a způsobů verifikace. Umožňuje odhalit síť nutností, které prochází a sjednocují celek vědění, klenou se nad odlišností jednotlivých doktrín či projektů. Archeologie se pak snaží dohledat v roztříštěnosti jednotlivých diskurzů daného období vědění to, co podmiňuje jejich možnost a zakládá jejich vzájemné vztahy.

Tyto systémy – epistémy – dělí F. na renesanční, klasickou a moderní. Hlavním předmětem studia je epistémé klasické doby, kapitola věnovaná charakteristice renesanční epistémy slouží spíše jako pozadí, na kterém se rozvíjí následující výklad. Za hlavní rys renesanční epistémy považuje F. princip podobnosti, který prochází jednotlivými oblastmi myšlení i poznání. Podobnost je považována za něco původního, věda je vystavěna jako čtení velké knihy světa, kde jsou jednotlivé prvky provázány právě na základě principu podobnosti. Například je možné sledovat v renesančních textech rozvinutí analogie mezi rostlinami a živočichy – rostlina je vzpřímený živočich, ve kterém živné látky stoupají zespodu nahoru celým kmenem, který se vytahuje jako tělo a končí hlavou – korunou či květy. Podobně je rozvíjena analogie mezi člověkem a zemí, maso je hlinou, kosti jsou skálami, žíly jsou velké řeky atd.

V klasické době se toto uspořádání radikálně mění, epistémé je založena na principu reprezentace. Znak se odděluje od světa věcí a funguje jako jejich reprezentace. Podobnost

prestavá být formou vědění, je příčinou omylů a iluzí, právě takto můžeme chápat barokní zálibu v iluzivních hrách a záměnách. Znak se stává nástrojem analýzy a srovnání, které má odlišit totožné od jiného a zavést do třídění věcí pořádek – v centru vědění je v 17. a 18. století tabulka jako způsob vyčerpávajícího uspořádání. V rámci klasické epistémy studium poznání odpovídalo studiu jazyka a jeho schopnosti reprezentovat. F. sleduje fungování klasické epistémé ve třech oblastech poznání, které se rozvinuly v klasické době: obecná gramatika, analýza bohatství a dějiny přírody.

Další zlom v systému myšlení se objevuje na přelomu 18. a 19. století, kdy je klasická epistémé nahrazena moderní konfigurací. Reprezentace ztrácí schopnost zakládat poznání, jeví se jako podmíněná – věci samy jsou součástí dějinného vývoje, jenž je charakterizován posloupností a kauzalitou. Zákony reprezentace byly nahrazeny zákony vývoje, které jsou vlastní jednotlivým disciplínám (historičnost). V moderní epistémé formované v 19. století jsou oblasti poznání, která F. studoval v rámci klasické epistémé - obecná gramatika, analýza bohatství a dějiny přírody - nahrazeny filologií, politickou ekonomii a biologií. F. zdůrazňuje toto odlišení, protože se chce vyhnout interpretaci, která by vedla k chápání plynulého vývoje a vzájemné návaznosti těchto disciplín. Důležitým aspektem moderní epistémé je podle F. pozice člověka – v organizaci vědění a myšlení se projevuje jako centrální prvek charakterizovaný svou konečností (historičností). Toto antropologické období, které trvá do 20. století je však třeba chápat jako systém myšlení, který bude nahrazen jiným. F. upozorňuje na roli psychoanalýzy, etnologie, teorie jazyka i moderní literatury, které fungují „anti-humanisticky“, protože se nezabývají přímo člověkem, ale tím, co člověka umožňuje, studují skryté formální struktury. Na konci knihy F. prohlašuje, že éra člověka jako centrální kategorie poznání se chýlí ke konci; mluví o smrti člověka a zrušení epistemologické konfigurace, která byla dominantní v moderní době. Zde je třeba dodat, že mezi teoriemi, které jsou součástí moderní epistémé a čeká je tedy brzký zánik, F. uvádí i marxismus („marxismus je jako ryba ve vodě v myšlení 19. století, to znamená, že všude jinde přestává dýchat“). Je zřejmé, že útočný výpad se opět týká Sartra a jeho postavení humanistického filozofa. O Sartrově *Kritice dialektického rozumu* se v jednom z rozhovorů z tohoto období F. vyjadřuje následujícím způsobem – jedná se o „velkolepou a patetickou snahu člověka 19. století pojmout myšlením století dvacáté“.

Nyní se obraťme k obecné charakteristice epistém, právě tato oblast archeologického výzkumu se totiž ukázala jako nejproblematictější. Jednotlivé epistémy charakterizuje jejich diskontinuita, nejedná se o nějaký vývoj či pozvolný přechod jednoho systému myšlení do druhého. Uzavření epistém, kterému dává F. přednost, komplikuje způsob změn epistém. Změna jedné epistémy ve druhou zůstává nevysvětlitelná a vychází pouze z jistých diskurzivních „událostí“ (jako například nástup kritického myšlení na prahu modernity), které zpětně umožňují daný přechod ospravedlnit. V roce 1969 F. publikuje *Archeologii vědění*, metodologické pojednání, ve kterém explicitně formuluje klíčové pojmy a zásady svého archeologického výzkumu předchozích let. Sám uvozuje dílo následujícím způsobem: „V tomto bodě se ocitám před úkolem, jehož velmi nedokonalý náčrt jsem podal již v *Dějínách šílenství*, *Zrození kliniky* a *Slovech a věcech*. Bude to práce, v níž se pokusím zachytit proměnu, jež se odehrála obecně na poli historie; práce, v níž jsou problematizovány metody, hranice či témata vlastní dějinám idejí; práce, která by nás měla zbavit posledních antropologických omezení; práce, jež by měla naopak ukázat, jak mohla tato omezení vzniknout. Tyto úkoly byly načrtnuty poněkud neuspořádaným způsobem a aniž by byla jasně definována jejich obecná artikulace. Nadešel tedy čas vtisknout jim určitou soudržnost – nebo se o to alespoň pokusit. Výsledkem takového pokusu je tato kniha.». *Archeologie vědění* neobsahuje takové množství konkrétních příkladů jako ostatní díla archeologického období založená na historiografickém výzkumu. Pro lepší pochopení zásad F. archeologie je vhodné četbu knihy propojit se studiem předchozích děl.

„Genealogické“ období

Přechod mezi archeologickým a genealogickým výzkumem je zřetelný v práci *Dohlížet a trestat* z roku 1975. Archeologie umožňovala provádět výzkum na nevědomé úrovni, tímto způsobem se mohla vyhnout výsadnímu postavení subjektu. Archeologický kritický přístup však byl omezen na srovnání diskurzivních formací různých období. Na základě srovnání byl pak zřetelný náhodný charakter myšlení jednotlivých období. Archeologický výzkum však nebyl schopen označit důvody změn myšlení. Tento nedostatek byl častým terčem kritiky, například Jeana-Paula Sartra z roku 1966: „Foucault nám ale neříká to vůbec nejzajímavější, a sice jaké myšlení za těch kterých podmínek vzniklo a jakým způsobem lidé přecházejí od jednoho myšlení k jinému. To by ovšem musel do svých úvah vpustit praxi, to jest dějiny, a přesně tomu se brání. Historickou perspektivu si samozřejmě uchovává. Rozlišuje jednotlivá období, určité *před* a určité *po*. Nahrazuje však film laternou magikou, pohyb řadou nehybností.“ Právě tento problém měla řešit genealogická metoda (F. přejímá tento pojem z Nietzscheho genealogie morálky). Genealogická analýza má ukázat, jak je daný systém myšlení (popsaný archeologickou metodou, která tímto zůstává součástí F. historiografického výzkumu) výsledkem náhodných obrátů v dějinách, které souvisejí s rozložením moci. Genealogie je více zaměřena na studium **mocenských** mechanismů, pohybuje se více na politické úrovni. Sleduje měnící se konfiguraci sil, ovládání a mocenských střetnutí. Další perspektivou, která je typická pro genealogický výzkum, je zaměření na problematiku těla, analýzy mocenských vztahů a těla jsou často propojeny.

Práce *Dohlížet a trestat* zachycuje vývoj přístupu ke zločincům, od mučení a trestu smrti k uvěznění a snaze o výchovu. I když F. nepopírá pozitiva tohoto vývoje, zdůrazňuje, že reforma vězénství se současně stává prostředkem účinnější společenské kontroly. Dále ukazuje, že nový způsob trestání je zároveň modelem pro formování kontrolních prostředků nad celou společností (továrny, nemocnice a školy a jejich řád). Tento vývoj však nebyl výsledkem nějaké centrální reformy, explicitně formulovaných nařízení. Na základě své genealogické metody F. ukazuje, jak se různá opatření a instituce, budované původně za jinými účely, postupně propojily do moderního systému kontrolních mechanismů.

V centru F. vykreslení moderní „disciplinární“ společnosti jsou tři primární kontrolní techniky: hierarchizované pozorování, normalizující posuzování a zkoumání. Kontrola nad lidmi může být do velké míry založena pouze na pozorování. V ideálním případě by pozorovatel byl schopen vidět současně všechny pozorované, ve skutečnosti pozorování vyžaduje hierarchicky uspořádanou síť pozorovatelů, kteří předávají data z nižší úrovně do vyšší. Moderní moc se zaměřuje na sledování toho, zda pozorované osoby a jejich chování dosahují, či nedosahují požadované úrovně. Hlavní funkcí moderních disciplinárních systémů je korigovat odchylky v chování. Cílem pak není pomsta (mučení), ale převýchova, tedy přinucení k životu podle společenských norem. Disciplína je založená na aplikaci přesných norem, tento normalizační přístup se objevuje v celé společnosti, například v normalizaci národních vzdělávacích programů, industriálních procesů i výrobků. Zkoumání (např. studentů ve škole, pacientů v nemocnicích) je pak metodou, která kombinuje hierarchické pozorování a normativní posuzování. Zkoumání je příkladem moci-vědění, určuje, jaké jsou znalosti studentů, případně jaký je zdravotní stav pacientů; dále kontroluje jejich chování (nutí je studovat, případně je vede k jisté léčbě). F. pojetí vztahu vědění a moci zdůrazňuje jejich úzké sepletí. Podle F. nemůžeme vědění a moc oddělit, v rámci vědění dochází ke kontrole a díky kontrole máme jisté vědění. Zkoumání dále umísťuje osoby do „pole dokumentace“. Výsledky zkoumání jsou uchovány v dokumentech, ty obsahují detailní informace o osobách a umožňují kontrolu z perspektivy systému moci (např. zdravotní karty pacientů). Na základě těchto údajů pak kontrolující mechanismy mohou formulovat různé kategorie, průměry – tedy normy, které jsou pak základem pro vědění. Zkoumání mění individuální subjekty na případy

– vědecké příklady a objekty péče. Za ideální model moderní disciplinární moci považuje F. Benthamův Panoptikon (1787) – návrh vězení, ve kterém jsou vězni navzájem odděleni, všechny vězně je možné pozorovat na monitoru v centrální věži. Důležitý je fakt, že žádný vězeň nemůže vědět, v kterém okamžiku je pozorován právě on, musí se neustále chovat jako objekt pozorování. Princip Panoptikonu může být aplikován na jakýkoliv systém disciplinární moci (továrna, škola, nemocnice), jedná se o nástroj pomoci kterého moderní disciplína nahradila nadvládu králů a soudců jako základní mocenský vztah.

Dějiny moderní sexuality

F. dějiny sexuality byly původně koncipovány jako rozšíření genealogického studia rozvinutého v knize *Dohlížet a trestat* na oblast sexuality. F. vychází z předpokladu, že moderní vědění o sexualitě (vědy o sexualitě, včetně psychoanalýzy) je úzce propojeno s mocenskými strukturami moderní společnosti. První díl *Dějin sexuality* vyšel v roce 1976, obsahuje úvod k souboru studií věnovaných jednotlivým aspektům moderní sexuality. V první části F. vytyčuje celkový projekt a definuje základní pojmy a metody. Podle F. moderní kontrola sexuality odpovídá moderní kontrole zločinnosti – sex se stává předmětem vědeckých disciplín, které se současně pohybují v dimenzi vědění a ovládnutí objektů studia. Nicméně moc, která souvisí s vědami o sexualitě, má ještě další aspekt. Nejedná se pouze o kontrolu, která probíhá prostřednictvím vědění druhých, existuje zde i kontrola, která probíhá na úrovni individuálního vědění o sobě. Jednotlivé osoby přebírají normy určené vědami o sexualitě za své, dochází k jejich internalizaci. Nejsou tedy kontrolováni pouze jako objekty disciplíny, ale také jako sebe-formující subjekty.

Druhý díl *Dějin sexuality*, věnovaný původu moderního pojmu subjektu v křesťanské konfesi, nebyl publikován za F. života. Nicméně tento projekt jej vedl ke srovnání křesťanské tradice s antickým chápáním etického subjektu – toto téma rozpracoval ve svých posledních dvou knihách o řecké a římské sexualitě: *Užívání slasti, Péče o sebe* (1984, česky 2003). Studium antické sexuality vedlo F. k zájmu o etickou oblast, věnoval se srovnání antické pohanské a křesťanské etiky. Hlavní odlišnost spočívá podle F. ve vlastním hodnocení sexuálních aktů. Zatímco křesťanský pohled chápe tyto samotné akty jako zlo, v řecké perspektivě je zdůrazněno, že sexuální akty jsou dobré, přirozené a nutné, i když hrozí jejich zneužití. Křesťanská morálka zakazuje velkou část sexuálních aktivit (a přísně trestá ty, co nejsou povolené), zatímco řecký pohled zdůrazňuje správné užívání slasti, povoluje širokou škálu sexuálních praktik, ovšem s důrazem na uměřenost. Pro Řeky byl sex důležitou součástí vlastního vytváření krásné a příjemné existence. Studium antické sexuality vedlo F. rovněž k zájmu o antické pojetí filozofie jako životního stylu (spíše než jako hledání teoretické pravdy). Tomuto tématu se věnoval zejména ve svých přednáškových cyklech na Collège a v USA. Zabýval se například postavou Sókrata jako vzorem filozofického života založeného na péči o sebe, rozvíjí antická pojednání věnovaná této problematice. Tento F. projekt a reflexe antické tradice však byly přerušeny jeho smrtí v roce 1984.

Doporučená literatura:

- M. Foucault, *Slová a věci*, Bratislava 2004
- M. Foucault, *Dohlížet a trestat*, Praha 2000
- M. Foucault, *Péče o sebe*, Praha 2003
- M. Marcelli, *Foucault alebo stať sa iným*, Bratislava 1995